

Dr. Arūnas Bubnys

**Institucijų, asmenų, tarnavusių okupacinio režimo politinėse,
policijos, karinėse, visuomeninėse bei teisinėse institucijose vaidmuo.
Lietuvių policijos batalionai ir Holokaustas (1941–1943)**

Įvadas

Lietuvių policijos batalionų dalyvavimo žydų genocide (holokauste) problema yra senai žinoma, tačiau iki šiol nėra nuodugniai ir objektyviai išnagrinėta. Sovietmečiu ši tema dažnai buvo naudojama propagandiniams tikslams siekiant kompromituoti vadinamuosius “buržuazinius nacionalistus”. Spaudoje buvo plačiai aprašomi kai kurie buvusių policijos batalionų dalyvių teismo procesai (pvz., 1962 m. “Tiesa” plačiai nušvietė maj. A. Impulevičiaus vadovaujamo bataliono įvykdytus nusikaltimus Baltarusijoje 1941 metais). Vis dėlto stambių ir objektyvių mokslinių monografijų, nagrinėjančių policijos batalionų veiklą Antrojo pasaulinio karo metais nebuvo parašyta. Tarp tarybinės istoriografijos reikšmingesnių darbų šia tema galima paminėti J. Vico studiją ir dokumentų rinkinio “Masinės žudynės Lietuvoje” 1-ąją dalį¹. Teisybės dėlei reikia pripažinti, jog ir lietuvių išeiviai rimtų mokslinių darbų šia tema neparašė. Nors JAV buvo leidžiamas “Kario” žurnalas, kuris dažnai publikuodavo memuarinio pobūdžio straipsnius apie policijos batalionų veiklą, tačiau batalionų dalyvavimo holokauste problema paprastai būdavo nutylima. Dažniausiai buvo aprašomos kovos su sovietiniais partizanais ir Raudonąja armija. Tarybiniai istorikai ir žurnalistai rašydami apie batalionų įvykdytus karo nusikaltimus dažnai vartodavo sąvoką “masinės taikių tarybinių piliečių žudynės” neminėdami, jog tai buvo būtent žydų žudynės. Tokiu būdu irgi buvo iškreipiama tikroji holokausto istorija.

Užsienio šalių istorikai holokausto ir lietuvių policijos batalionų tema susidomėjo neseniai, kai tapo prieinami Lietuvos archyvai. Tarp užsienio autorių darbų išsiskiria Vokietijos istoriko K. Stango monografija apie Tautos darbo apsaugos batalioną Kaune, J. Hamanno “skrajojantį būrį” ir masines žydų žudynes Lietuvoje 1941 metais². Nors K. Stangas neišvengė kai kurių faktinių klaidų ir netikslumų, tačiau TDA bataliono veiklą išnagrinėjo iš esmės objektyviai ir detaliai. Vis dėlto K. Stangas daugiau koncentravosi į TDA bataliono įvykdytas žudynes Kauno fortuose, o to paties bataliono (arba J. Hamanno būrio) periferijoje įvykdytas akcijas detaliai nenagrinėjo. Apskritai, holokaustas Lietuvos provincijoje iki šiol tebelieka mažiausiai išnagrinėta ir žinoma tema. Taip pat nemažiau svarbi problema tebelieka lietuvių policijos batalionų veikla už Lietuvos ribų (Baltarusijoje, Ukrainoje, Rusijoje, Lenkijoje).

Nagrinėjamai temai svarbiausi archyviniai dokumentai yra saugomi Lietuvos centriniam valstybės archyve (toliau LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau LYA). Tarp itin reikšmingų fondų paminėtini LCVA f. R–1444 (Lietuvos generalinės srities Kauno miesto komendantūra) ir f. R–1018 (Lietuvos generalinės srities Tvarkos policijos vadas prie SS ir policijos vado). Pirmajame fonde

saugomi 1941 m. Kauno komendantūros ir Kaune suformuotų lietuvių policijos batalionų vadų įsakymai, o antrame fonde Tvarkos policijos vado Lietuvoje įsakymai (1941–1944 m.) lietuvių policijos batalionams.

Nagrinėjamai temai labai svarbus ir LYA f. K–1 58-asis apyrašas. Minėtame apyraše yra keli šimtai buvusių policijos batalionų kariškių baudžiamųjų bylų. Kai kuriose baudžiamosiose bylose (pvz. A. Impulevičiaus, P. Matiuko ir kt.) yra surinkti ne tik tardymo protokolai ir kitų Lietuvos archyvų dokumentų kopijos, bet ir užsienio šalių (Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos) archyvų dokumentų kopijos apie policijos batalionų veiklą. Remiantis aukščiau paminėtais archyviniais šaltiniais, galima gana detalai rekonstruoti lietuvių policijos batalionų istoriją nacių okupacijos metais.

Lietuvių policijos batalionų dalyvavimo holokauste problema lieka aktuali iki šiol. Neturime aiškaus atsakymo į klausimą – kurie batalionai ir koku mastu dalyvavo žydų genocide? Iki šiol nemažai yra rašyta apie 1(13)-ąjį ir 2(12)-ąjį lietuvių policijos batalionus. Iš tikrųjų, šių batalionų įvykdytos žydų žudynės savo mastu aiškiai išsiskiria bendrame policijos batalionų veiklos fone. Tačiau ką veikė kiti batalionai? Yra žinoma, jog nacių okupacijos laikotarpiu iš viso buvo sukurti 25 lietuvių policijos batalionai. Kokia jų istorija? Kada jie buvo sukurti, kur ir ką veikė? Dar neturime apibendrinto ir aiškaus lietuvių policijos batalionų istorijos vaizdo. Šiame darbe bandysime atsakyti į tokius klausimus:

1) Kurie lietuvių policijos batalionai dalyvavo holokauste?

2) Kuo pasireiškė jų dalyvavimas holokauste: tiesioginiu pasmerktųjų šaudymu, žudynių vietos saugojimu, žydų konvojavimu į žudynių vietą, getų ir koncentracijos stovyklų apsauga?

3) Kiek žydų nužudė lietuvių policijos batalionai?

4) Kiek (apytikriai) lietuvių policijos batalionų kareivių dalyvavo žydų žudynėse?

Autorius nėra įsitikinęs, jog atsakymas į šiuos klausimus bus labai tikslus ir išsamus. Kadangi nagrinėjama tema yra labai plati ir reikalaujanti ilgamečio kruopštaus tyrimo, šį darbą reikėtų vertinti kaip bandymą pateikti orientacinius skaičius ir preliminarinius išvadas. Autorius planuoja ir toliau nagrinėti policijos batalionų istoriją bei tikslinti savo tyrimų rezultatus.

Reikia pridurti, jog lietuvių policijos batalionų veikla neapsiribojo vien dalyvavimu holokauste. Nemažai lietuvių policijos batalionų išvis nedalyvavo žydų žudynėse. Lietuvių policijos batalionai taip pat buvo naudojami karinių objektų ir karo belaisvių apsaugai, kovai su partizanais, kai kuriems batalionams netgi teko dalyvauti fronto veiksmuose. Tačiau šiame darbe į batalionų istoriją buvo žvelgiama per holokausto prizmę.

Policijos batalionų susikūrimas, organizacinė sąranga ir veikla 1941–1944 metais

Vokietija Lietuvoje, kaip ir kituose okupuotuose kraštuose, leido steigti vietinius policijos batalionus, kurie vermachto užnugaryje privalėjo užtikrinti karinių objektų saugumą ir kovoti su diversantais bei partizanais. Karo pradžioje lietuvių policijos batalionai buvo formuojami daugiausia iš

1941 m. birželio antisovietinio sukilimo dalyvių, Lietuvių aktyvistų fronto (toliau LAF) ginkluotų būrių, vadinamų Tautine darbo apsauga (TDA) bei dezertyravusių Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso karių. 1941 m. birželio 23 d. LAF-o ginkluoti būriai dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo ėmė kontroliuoti Kauną, o Varėnos poligone buvę sovietų 184-osios divizijos kariai masiškai dezertyravo ir organizuoti būrėsi Vilniuje. Manoma, jog iš 7–8 tūkstančių 29-ojo šaulių korpuso karių pasitraukė apie 6500 kareivių ir karininkų. Į Sovietų Sąjungą savo noru arba prievarta pasitraukė tik 2 tūkst. lietuvių karių³.

Reikia pripažinti, kad dauguma lietuvių laukė karo ir vylėsi, jog Vokietija išvaduosianti Lietuvą iš bolševikų okupacijos ir leisianti gyvuoti nepriklausomai Lietuvos valstybei. Dėl to lietuviai aktyviai parėmė vermachto žygį į Rytus, sudarė Laikinąją Lietuvos vyriausybę, ėmė atkurti valdžios įstaigas, Lietuvos kariuomenę ir policiją. Kaune buvo sudarytas ir paskelbtas Lietuvos ginkluotųjų pajėgų štabas (gen. St. Pundzevičius, gen. M. Rėklaitis, plk. J. Vėbra). Laikinosios vyriausybės krašto apsaugos ministru tapo buvęs Lietuvos kariuomenės vadas gen. S. Raštikis. Karo pradžioje lietuviai masiškai ir su entuziazmu stėjo tarnauti į atkuriamus lietuviškus karinius dalinius.

1941 m. birželio 28 dieną Vilniuje Lietuvos kariuomenės Vilniaus įgulos viršininko plk. ltn. Antano Špokevičiaus įsakymu buvo sudarytas Vilniaus įgulos laikinasis štabas (viršininku paskirtas plk. ltn. Jonas Juknevičius)⁴. 1941 m. liepos 3 d. plk. ltn. A. Špokevičiaus įsakymu lietuvių dalinių vadai buvo įpareigoti stiprinti drausmę, kartu su policija ir saugumo atstovais palaikyti tvarką mieste ir bausti nusikaltėlius⁵.

Įdomu tai, kad pirmomis okupacijos dienomis vokiečių karinė valdžia leido minėti Lietuvos kariuomenės vardą ir netrukdė lietuvių karinių dalinių steigimuisi. Vilniaus karo komendantas Karlo von Ostmano 1941 m. birželio 26 d. įsakyme skelbiama: “Lietuvos kariuomenė ir Lietuvos civiliai eina sargybą. Jie nešioja baltus raiščius ant rankovės su antspaudu ir Militärbefehlshaber von Vilnius, viduryje yra hakenkreucas. Šie asmenys turi šautuvus arba pistoletus ir leidimus ginklui nešioti”⁶.

Tokia įvykių raida ir vokiečių karo valdžios pozicija aiškiai buvo nepatenkintas gestapas. Vilniaus vokiečių karo komendantūra, gestapo spaudžiama, ėmė griežtinti savo poziciją lietuvių karių atžvilgiu.

1941 m. liepos 5 d. į karo komendantūrą Vilniuje atvykęs vokiečių armijos vadas nurodė, jog politiniai sambūriai, lietuvių valstybės kūrimas bei lietuvių “armijos” sudarymas yra neleistinas. Galima steigti tik vietinės savisaugos dalinius, kuriems vadovautų vokiečių karo lauko komendantūra ir lietuvių karininkai. Vokiečių okupacinė valdžia nenorėjo pripažinti Lietuvos valstybės ir kariuomenės. Naciai Europos tautas skirstė į “vertas” (“wehrwürdig”) ir “nevertas” “nešioti ginklą”. Rytų fronte naciai savo sąjungininkais pripažino tik italų, suomių, rumunų, vengrų, slovakų ir kroatų karius. Rytų Europos tautoms (tarp jų ir lietuviams) buvo skiriamas tik pagalbinės policijos vaidmuo. Sustiprinę savo užnugarį naciai ėmė spręsti atsikuriančios lietuvių kariuomenės likvidavimo ir jos reorganizavimo į policijos batalionus uždavinius.

1941 m. liepos 7 d. A. Špokevičius išleido paskutinį įsakymą (Nr. 8) skirtą “Lietuvos kariuomenės dalių Vilniaus įgulai”. Nuo 1941 m. liepos 9 d. Lietuvos kariuomenės daliniai pradėti vadinti lietuvių savisaugos daliniais (Litauische Selbstschutzeinheiten)⁷. Reikia pridurti, kad policijos batalionų pavadinimai dažnai keitėsi. Jie buvo vadinami pagalbinės policijos tarnybos batalionais, savisaugos daliniais, apsaugos dalimis. Tik 1944 m. balandžio mėnesį jiems oficialiai buvo suteiktas lietuvių policijos batalionų pavadinimas. 1941 m. liepos 14 d. vokiečių karo lauko komendantas Vilniuje plk. Adolfas Zehnpfennigas įsakė A. Špokevičiui suformuoti “Vilniaus atstatymo tarnybą” (VAT) ir pareiškė, kad “lietuvių kariuomenė nebeegzistuoja”. VAT turėjo būti suskirstyta į saugos, tvarkos ir darbo tarnybas⁸. VAT viršininku tapo (liepos 31 d.) gen. št. plk. A. Špokevičius, štabo viršininku – plk. Karolis Dabulevičius. 1941 m. rugpjūčio 1 d. VAT buvo pavadinta savisaugos tarnyba, o jos padaliniai – batalionais: saugos – 1-uoju batalionu, tvarkos – 2-uoju, darbo – 3-uoju⁹. Iki 1941 m. spalio mėn. Vilniuje buvo suorganizuoti penki policijos batalionai. Spalio 24 d. duomenimis, Vilniuje batalionų sudėtis buvo tokia: 1-asis – 10 karininkų ir 334 kareiviai; 2-asis – 18 karininkų ir 450 kareivių; 3-iasis – 24 karininkai ir 607 kareiviai, 4-asis – 8 karininkai ir 253 kareiviai; 5-asis – 22 karininkai ir 288 kareiviai. Be to, buvo dar viena kuopa (5 karininkai ir 20 kareivių). 1-asis ir 4-asis batalionai tuo metu ėjo sargybas Vilniaus mieste, 2-asis rengėsi išvykimui į Liubliną (Maidaneko koncentracijos stovyklos apsaugai), o 5-asis saugojo geležinkelius Vilniaus apygardoje¹⁰.

Kitas svarbus batalionų formavimo centras buvo Kaunas. Iki 1941 m. lapkričio mėnesio Kaune buvo suformuoti penki policijos batalionai. Juose tarnavo apie 3470 žmonių. Po vieną policijos batalioną buvo suformuota Šiauliuose ir Panevėžyje¹¹. Aukštesniojo SS ir policijos vado Ostlande F. Jeckelno nurodymu Lietuvoje suformuoti policijos batalionai gavo numerius nuo 1 iki 15-to (Latvijoje – 16–28, Estijoje 29–40, Baltarusijoje – 41–50). 1942 m. viduryje Lietuvai buvo skirti papildomi batalionų numeriai – 251–265 ir 301–310. Tačiau lietuvių policijos batalionai Nr. 260, 261, 262, 263, 264 ir 265 niekada nebuvo suformuoti¹².

1941 m. rugsėjo 15 d. vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje mjr. A. Engelio įsakymu jam tapo pavaldi: a) vokiečių policija, b) lietuvių policija (miestų nuovadų policija ir provincijos policijos punktai), c) savisaugos daliniai¹³.

Policijos batalionų lietuviška vadovybe tapo 1941 m. spalio 1 d. įsteigtas Lietuvių savisaugos dalių štabas (lapkričio 3 d. jis buvo pavadintas LSD inspektorius štabu). Lietuvių policijos batalionų viršininku (vėliau inspektoriumi) tapo minėtasis plk. ltn. A. Špokevičius. 1941 m. spalio 24 d. įsteigtos 4-ios apygardos: Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio. Kiekviena apygarda turėjo savo atskirą štabą. Vilniaus apygardos vadu buvo paskirtas gen. št. plk. Izidorius Kraunaitis (štabo viršininku – plk. ltn. Jonas Juknevičius), Kauno apygardai vadovavo plk. Kazys Labutis (štabo viršininkas – plk. ltn. Juozas Jankauskas), Šiaulių apygardai – gen. št. plk. ltn. Petras Vertelis (štabo viršininkas – plk. ltn. Aleksandras Andriulaitis), Panevėžio apygardos vadu tapo plk. Petras Genys (štabo viršininkas – mjr. Ernestas

Bliudnikas). LSD inspektorius štabas buvo įsikūręs Kaune, Gedimino g. 29, Vidaus reikalų vadybos patalpose. LSD štabo viršininko pareigose dirbo gen. št. plk. Antanas Rėklaitis¹⁴.

Tautos darbo apsaugos 1-asis(13) batalionas

Tautos darbo apsaugos (toliau – TDA) batalionas pradėtas formuoti Kaune 1941 m. birželio 28 d. Batalioną organizavo pirmomis sovietų–nacių karo dienomis susiformavusi Kauno karo komendantūra (komendantas plk. Jurgis Bobelis). Vokiečių kariuomenė Kauną užėmė 1941 m. birželio 25 d. Visa karinė ir administracinė valdžia buvo sutelkta vokiečių 821-osios karo lauko komendantūros komendanto gen. mjr. Roberto von Pohlio rankose. 1941 m. birželio 28 d. gen. mjr. R. von Pohlis įsakė lietuvių Kauno karo komendantui plk. J. Bobeliui nuginkluoti lietuvių sukilėlių ir partizanų būrius bei ginklus pristatyti į Kauno komendantūrą. Tai reiškė antisovietinių lietuvių partizanų būrių paleidimą¹⁵. Tačiau tą pačią dieną (1941 m. birželio 28-ąją) plk. J. Bobelis išleido įsakymą Nr. 9 dėl buvusių partizanų dalinių reorganizavimo į reguliary junginį.

Visi partizanų turimi ginklai ir karinė amunicija privalėjo būti pristatyti perregistravimui į Kauno karo komendantūrą. Už įsakymo nevykdymą pagrasinta bausti “visu įstatymų griežtumu”¹⁶.

1941 m. birželio 28 d. Kauno karo komendantas pasirašė pranešimą dėl reguliaraus junginio formavimo: “Prie Kauno Karo Komendantūros formuojamas Tautinio Darbo Apsaugos batalionas. Visi taurūs lietuviai, norį tarnauti tame batalione, kviečiami iki š. m. birželio 29 d. 18 val. užsirašyti Kauno Karo Komendantūroj, Gedimino g. 34, I a., kamb. 1. Priimami tarnavę aktyvioj tarnyboj karininkai, puskarininkiai ir eiliniai. [...]”¹⁷. Šis plk. J. Bobelio pranešimas dėl TDA bataliono steigimo iš anksto privalėjo būti suderintas su vokiečių karo komendantu R. von Pohliu ir privalėjo gauti pastarojo leidimą. Vokiečių karinei administracijai reikėjo ginkluotų padalinių užfrontės pagalbinėms funkcijoms vykdyti (karinių objektų, karo belaisvių apsaugai, viešajai tvarkai ir saugumui palaikyti) ir dėl to ji neprieštaravo lietuvių ginkluoto dalinio steigimui. Organizuoti TDA bataliono formavimą plk. J. Bobelis pavedė plk. Andriui Butkūnui¹⁸. Į batalioną stojo daugiausia buvę Kauno partizanai ir Nepriklausomos Lietuvos laikų kariškiai.

Pirmasis įsakymas TDA batalionui buvo išleistas 1941 m. liepos 1 dieną. Jį pasirašė bataliono vadas plk. A. Butkūnas¹⁹.

Batalionas buvo suformuotas labai greitai. 1941 m. liepos 4 d. TDA batalione tarnavo 724 puskarininkiai ir kareiviai²⁰.

Nors iš pradžių batalionas vykdė karinių ir ūkinių objektų apsaugos funkcijas, tačiau jau 1941 m. liepos pradžioje vokiečių saugumo policijos ir SD iniciatyva TDA batalionas buvo įtrauktas į masines žydų žudymo akcijas.

Jau pirmomis vokiečių okupacijos dienomis operatyvinio būrio 1b vadas SS oberšturmfiureris Erichas Ehrlingeris planavo masinius žydų areštus ir žudynes. Pirmąja masinių žudynių vieta buvo

parinktas Kauno VII fortas. 1941 m. liepos 1 d. pranešime Vyriausiajai Reicho saugumo valdybai (RSHA) Berlyne E. Ehrlingeris mini žydų koncentravimo stovyklos steigimą VII forte ir egzekucijų vykdymą²¹.

Nuo 1941 m. birželio 29 d. žydų žudynėms Kaune vadovavo E. Ehrlingeris. Po kelių dienų (nuo 1941 m. liepos 2 d.) saugumo policijos funkcijas Kaune iš E. Ehrlingerio perėmė A operatyvinės grupės 3-io būrio vadas SS štandartenfiureris Karlas Jägeris. Iki išvykimo iš Kauno E. Ehrlingerio vadovaujamas operatyvinis būrys 1b nužudė apie 1500 žydų²².

A operatyvinės grupės 1941 m. liepos 6 d. pranešime rašoma, jog Kaune vokiečių komendantūros įsakymu partizanai buvo nuginkluoti 1941 m. birželio 28 d. Iš patikimų partizanų buvo sudaryti du pagalbinės policijos daliniai (iš viso penkios kuopos). Dvi kuopos (205 vyrai) buvo perduotos operatyvinio būrio žinion, viena saugojo VII forte įrengtą žydų koncentracijos stovyklą ir vykdė egzekucijas. 3/A operatyvinio būrio vado K. Jägerio įsakymu liepos 4 d. VII forte buvo sušaudyta 463 žydai, o liepos 6 d. – 2514 žydai. Minėtame operatyvinės grupės pranešime teigiama, jog VII forte saugoma apie 1500 žydų ir dar ketinama jiems įrengti vieną stovyklą IX forte. Be to, Kauno centriniame kalėjime yra kalinama 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 rusai, 1 latvis ir 16 lenkų²³.

Pagal nuteistų TDA bataliono karių parodymus sovietų saugumui, galima daryti išvadą, jog žydų žudynėse VII forte dalyvavo 1-oji ir 3-ioji TDA bataliono kuopos. Vėlesnėse žydų žudymo akcijose dažniausiai dalyvaudavo 3-ioji kuopa, vadovaujama leitenantų B. Norkaus, J. Barzdos ir A. Dagio. Kai buvo vykdomos itin didelės naikinimo akcijos, jose dalyvaudavo beveik visas batalionas – išskyrus kitas užduotis vykdančius karius²⁴.

TDA bataliono kariams iki masinių žudynių neteko niekados dalyvauti panašaus pobūdžio akcijose. Tai neigiamai veikė bataliono karių psichiką ir moralę. Negalėdami atvirai pasipriešinti naciams, didelė dalis bandė pasišalinti iš tarnybos ar kitu būdu išvengti dalyvavimo žmonių žudynėse. 1941 m. liepos 5–11 dienomis iš tarnybos batalione buvo paleista 117 karių. Liepos 15–17 dienomis vien iš 1-osios kuopos dezertyravo 9 kariai. TDA bataliono 1-osios kuopos vadas kpt. Bronius Kirkila nepakėlė patirtų žvėriškumų ir 1941 m. liepos 12 d. nusišovė. Pirmos kuopos vado padėjėjas ltn. Stepas Paulauskas ir du būrių vadai jaun. ltn. Povilas Kulakauskas ir jaun. ltn. Jonas Ralys paprašė atleidimo iš tarnybos ir buvo atleisti²⁵.

Tačiau tokios protesto formos negalėjo pakeisti nacių politikos žydų atžvilgiu. TDA batalionas ir toliau buvo naudojamas žydų žudymui.

1941 m. rugpjūčio 2 d. Kauno IV-e forte buvo įvykdyta pirmoji akcija. Tą dieną buvo sušaudyti 209 žmonės: 170 žydų, 33 žydės, 1 JAV žydas, 1 JAV žydė ir 4 lietuviai komunistai²⁶. TDA bataliono kareiviai, vadovaujami leitenantų J. Barzdos ir J. Skaržinsko, pasmerktuosius žydus paėmė iš kalėjimo Mickevičiaus gatvėje ir atvarė į IV-ą fortą. Čia jau buvo apie 10 vokiečių karininkų ir kareivių. Tarp šlaitų buvo iškastas keliolikos metrų ilgio ir kelių metrų pločio griovys. Pasmerktieji buvo išrengti iki

apatinių drabužių ir grupėmis varomi prie griovio. Žydus šaudė kelios dešimtys TDA kareivių ir vokiečiai. Komandą šaudymui padavinėjo ltn. J. Barzda. Kiti bataliono kareiviai saugojo žudynių vietą. Žudynės truko apie dvi valandas²⁷.

Ir vėliau TDA bataliono 3-ioji kuopa dalyvavo visose žydų žudynėse, kurios buvo vykdomos Kauno IV ir IX fortuose.

1941 m. rugpjūčio 9 d. IV-e forte buvo sušaudyta 534 žydai (484 vyrai ir 50 moterų). Šaudyme dalyvavo beveik visa trečioji kuopa. Egzekucijai vadovavo leitenantai A. Dagys ir J. Barzda²⁸.

1941 m. rugpjūčio 18 d. Kauno IV-e forte buvo nužudyta 1812 žmonių: 698 žydai, 402 žydės, 1 lenkė ir 711 inteligentų žydų iš geto, kaip represija už sabotazo aktą²⁹.

1941 m. spalio mėnesį žydų žudynės buvo perkeltos į Kauno IX fortą. Čia egzekucijos buvo vykdomos iki pat nacių okupacijos pabaigos. Pirmoji masinė žydų žudymo akcija IX forte buvo įvykdyta 1941 m. spalio 4 d. dėl tariamo pasikėsimo į vokiečių sargybinių. Tuomet buvo šaudomi iš Kauno mažojo geto atvežti žydai. Šaudė beveik visa trečioji kuopa. Lietuvių policininkams vadovavo ltn. B. Norkus. Žudynėse taip pat dalyvavo apie 20 vokiečių kareivių. Pagal K. Jägerio raportą 1941 m. spalio 4 d. buvo nužudyta 1845 žydai (315 vyrų, 712 moterų ir 818 vaikų)³⁰.

Didžiausia žydų žudynių akcija IX-e forte buvo įvykdyta 1941 m. spalio 29 dieną. Žudynių išvakarėse Kauno esesininkai (F. Jordanas, H. Rauca ir kt.) gete atrinko sušaudymui apie 10 tūkstančių žydų (daugiausia netinkamų fiziniam darbui). Pasmerktieji buvo išvesti į mažojo geto teritoriją, o kita dieną nuvaryti į IX fortą sušaudymui. Spalio 29-osios “didžiojoje akcijoje” dalyvavo beveik visas 1-asis policijos batalionas. Dauguma bataliono kareivių stovėjo sargyboje aplink getą arba konvojavo žydus iš geto į IX fortą. Pasmerktuosius šaudė kelios dešimtys trečiosios kuopos kareivių. Žudynėse dalyvavo tokio pobūdžio akcijose pasižymėję B. Norkus, J. Barzda ir A. Dagys. Šaudė taip pat apie 20 vokiečių karininkų ir kareivių. Žudynės pasibaigė jau temstant. Pagal K. Jägerio raportą 1941 m. spalio 29 d. IX-e forte buvo nužudyta 9200 žydų: 2007 vyrai, 2920 moterų ir 4273 vaikai. K. Jägeris šias žudynes įvardijo “geto valymu nuo nereikalingų žydų”³¹. Po “didžiosios” akcijos masinės Kauno geto kalinių žudynės nebuvo vykdomos iki pat 1944 m. kovo 26 dienos. Tačiau 1941 m. lapkričio ir gruodžio mėnesiais IX-e forte buvo žudomi iš Vokietijos ir Austrijos atvežti žydai. Pagal K. Jägerio raportą 1941 m. lapkričio 25 d. IX-e forte buvo sušaudyta 2934 iš Berlyno, Miuncheno ir Frankfurto prie Maino atgabenti žydai. 1941 m. lapkričio 29 d. ten pat buvo nužudyta dar 2000 iš Vienos ir Breslau (Vroclavo) deportuoti žydai. Jose taip pat dalyvavo 1-ojo bataliono kareiviai³².

Apibendrinant žydų žudynes Kaune, galima teigti, jog 1-asis policijos (TDA) batalionas (ypač trečioji kuopa) kartu su vokiečių gestapininkais nuo 1941 m. liepos 4 d. iki 1941 m. gruodžio 11 d. Kauno fortuose nužudė apie 26 tūkstančius Lietuvos ir užsienio šalių (Vokietijos, Austrijos, Čekijos) žydų.

1-ojo bataliono įvykdytos akcijos provincijoje

Didesnė dalis Lietuvoje įvykdytų žydų žudynių (išskyrus Kauną, Vilnių ir Šiaulius) siejama su SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno skrajojantčiu būriu (Rollkommando Hamann). Garsiajame 1941 m. gruodžio 1 d. K. Jägerio raporte teigiama, jog tikslas išžudyti Lietuvos žydus “galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamano, kuris visiškai suprato manusius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais bei atitinkamomis civilinėmis įstaigomis”³³. Taigi, kas tas Hamannas ir jo vadovaujamas skrajojantis būrys? Nacių–sovietų karo išvakarėse okupuotuose kraštuose nacių priešus sunaikinti pirmiausia privalėjo specialiai sukurtos vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės (Einsatzgruppen). Karo su sovietais išvakarėse naciai sukūrė keturias operatyvines grupes – A, B, C ir D. Operatyvinių grupių vadus tiesiogiai skirdavo H. Himmleris ir R. Heydrichas. Kiekvienai armijų grupei (Šiaurės, Centro ir Pietų) buvo sukurta po vieną operatyvinę grupę. A grupė buvo priskirta Šiaurės armijų grupei, kuriai buvo duotas uždavinys užimti Pabaltijo šalis ir Leningradą. A operatyvinę grupę sudarė 2-asis ir 3-iasis operatyviniai būriai (Einsatzkommandos) ir 1a bei 1b ypatingieji būriai (Sonderkommandos)³⁴. A operatyvinei grupei iš pradžių vadovavo SS brigadefiureris Walteris Stahleckeris. Lietuvoje veikusiam A operatyvinės grupės 3-iam būriui (toliau 3/A) vadovavo SS štandartenfiureris Karlas Jägeris. Šiame operatyviniame būryje buvo virš 120 narių, kurie buvo suskirstyti į tris būrius (Züge). J. Hamannas buvo vieno būrio vadas ir K. Jägerio adjutantas³⁵. J. Hamannas buvo žinomas kaip itin aršus antisemitas. Manoma, jog K. Jägeris su J. Hamannu į Kauną atvyko jau pirmomis vokiečių okupacijos dienomis ir pastarasis gavęs A operatyvinės grupės vado W. Stahleckerio užduotį suorganizuoti skrajojantį būrį masinėms žydų ir komunistų žudynėms³⁶. Šių uždavinių vykdymui vokiečių saugumo policijos ir SD pajėgų nepakako. Dėl to 3/A operatyvinis būrys sau į pagalbą pasitelkė Kaune besikuriančio TDA bataliono kareivius. Taip jau susiklostė, jog masinėms žydų žudynėms dažniausiai buvo skiriama TDA bataliono 3-ioji kuopa. J. Hamanno skrajojantis būrys nebuvo nuolat veikiantis ir turintis atskirą dislokacijos vietą būrys. Paprastai jis buvo suformuojamas konkrečios akcijos vykdymui iš kelių vokiečių gestapininkų ir kelių dešimčių TDA lietuvių savisaugininkų. Pats J. Hamannas dažnai netgi nevykdavo į žudymo akcijas provincijoje, apsiribodamas užduočių skyrimu 1-ojo bataliono karininkams (leitenantams A. Dagiui, J. Barzdai, B. Norkui). Spėjama, jog iš vokiečių pusės akcijose dažniausiai dalyvaudavo šie SS karininkai: hauptšarfiureriai Porstas, Stūtzas, Salzmannas, Mackas ir Planertas. J. Hamanno pavaduotoju buvo SS hauptšturmfiureris H. Rauca³⁷. Į akciją vadinamasis skrajojantis būrys išvykdavo tuomet, kai visi paruošiamieji darbai būdavo atlikti: mirčiai pasmerkti žydai būdavo sutelkiami į vieną vietą, jų apsaugai pajungiama vietos policija ir “partizanai”, parenkama nuošalesnė žudynių vieta (dažniausiai miškuose arba atokiuose laukuose), iškasamos duobės. Žudyti į provinciją paprastai vykdavo paskirtieji 3-iosios kuopos kareiviai arba savanoriai. Į numatytą žudynių vietą lengvuoju automobiliu atvykdavo ir keli vokiečių gestapininkai. 1941 m. gruodžio 1 d. K.

Jägerio raporte išvardytas ilgas vietovių sąrašas, kuriose esą Hamanno būrys kartu su lietuvių “partizanais” įvykdė žydų žudynes. Remiantis turimais archyviniais duomenimis galima teigti, jog ne visose K. Jägerio raporte išvardintose vietovėse (ypač provincijoje) dalyvavo 1-ojo policijos bataliono kareiviai. Galima spėti, jog nemažai Lietuvos vietovių, žydai buvo išžudyti vietos policijos ir “partizanų” būrių, nedalyvaujant Hamanno skrajojančiam būriui.

Apibendrinant 1-ojo policijos bataliono provincijoje 1941 metais įvykdytas žydų žudynes, galima teigti, jog šio bataliono 3-ioji kuopa provincijoje nužudė nemažiau kaip 11598 žydus. Yra tikrai žinoma, jog trečioji kuopa žudė šiose vietovėse: Alytuje, Ariogaloje, Babtuose, Butrimonyse, Garliavoje, Jiezne, Krakėse, Lazdijuose, Pasvalyje, Petrašiūnuose, Rumšiškėse, Seirijuose, Simne, Vilkijoje, t. y. 15 Lietuvos vietovių (neįskaitant Kauno). Gali būti, jog 1-ojo bataliono trečioji kuopa šaudė žydus ir kitose Lietuvos vietovėse, kurios yra minimos K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. raporte. Tačiau dokumentinių liudijimų apie šios kuopos vykdytas žudynes kituose Lietuvos miestuose ir miesteliuose autoriui nepavyko surasti. Vis dėlto, jeigu atsirastų patikimų dokumentų apie 3-iosios kuopos vykdytas žudynes ir kitose K. Jägerio paminėtose Lietuvos vietovėse, tai bendras šios kuopos nužudytųjų žydų skaičius padidėtų dar keliolika tūkstančių.

Užbaigiant galima teigti, jog 1-ojo policijos bataliono 3-ioji kuopa (arba J. Hamanno “skrajojančio būrio” branduolys) buvo labai efektyvus nacių suorganizuotos holokausto politikos realizavimo instrumentas. Pagal nužudytųjų žydų skaičių su juo galėtų lygintis tik vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje arba lietuvių policijos 2(12)-asis batalionas. Lietuvių policijos 1-asis batalionas kartu su vokiečių gestapininkais ir provincijos “partizanais” (baltaraiščiais) 1941 m. antroje pusėje nužudė nemažiau kaip 39000 Lietuvos ir užsienio šalių (Vokietijos, Austrijos, Čekijos, Baltarusijos) žydų. Jeigu paaiškėtų, jog 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa žudė beveik visose K. Jägerio raporte išvardintose vietovėse (išskyrus Vilniaus ir Šiaulių apygardas), tai jos nužudytųjų žydų skaičius, galbūt pasiektų net 60000 žmonių ribą. 1942–1945 metais 1(13)-asis batalionas žydų žudynių akcijose nedalyvavo.

2(12)-asis lietuvių policijos batalionas

2-asis (1942 m. vasario mėn. pavadintas 12-uoju) pradėtas formuoti 1941 m. rugpjūčio 7 d. Tą dieną bataliono vadu buvo paskirtas gen. št. majoras Antanas Impulevičius (šias pareigas ėjo iki 1943 m. pradžios)³⁸. Antrasis batalionas buvo suformuotas dalį 1-ojo (TDA) bataliono karininkų ir kareivių pervedus į naujai įsteigtą 2-ąjį batalioną. 1941 m. rugpjūčio 25 d. iš 1-ojo bataliono į 2-ąjį buvo pervestos trys kuopos (1-oji, 2-oji ir 6-toji). Kuopų vadais buvo paskirti lt. Zenonas Kemzūra (1-osios kuopos), lt. Juozas Krištaponis (2-osios kuopos), kpt. Juozas Ūselis (3-iosios kuopos)³⁹.

Iki 1941 m. spalio 6 d. 2-asis batalionas dislokavosi Kaune Šančių kareivinėse. Šiuo laikotarpiu bataliono kareiviai saugojo karinės reikšmės objektus mieste ir sovietų karo belaisvius Kauno apskrities Zapyškio ir Pagelazių durpynuose⁴⁰.

1941 m. spalio 3 d. vokiečių rezervinės policijos bataliono vado majoro F. Lechthalerio įsakymu 2-asis batalionas gavo užduotį 1941 m. spalio 6 d. išvykti į Minsko–Borisovo–Slucko sritis “valymui ploto nuo ten užsilikusių bolševikų kariuomenės likučių ir bolševikų partizanų”. Nuo išvykimo momento 2-asis batalionas perėjo tiesioginėn maj. F. Lechthalerio žinion.

1941 m. spalio 6 d. A. Impulevičiaus batalionas, kurio sudėtyje buvo 23 karininkai ir 464 puskarininkiai bei eiliniai išvyko į Minską. Kaune liko 41 bataliono karys⁴¹.

Bataliono štabas dislokavosi Minske, bataliono kareiviai dažnai išvažiuodavo kelioms dienoms į komandiruotes, kaip buvo rašoma bataliono įsakymuose “slaptais tarnybiniiais reikalais”, arba “sargybų nešti”. Pagal sovietų nuteistų bataliono karių parodymus, išlikusius vokiečių, sovietų ir lietuvių dokumentus, galima gana išsamiai atkurti 2-ojo bataliono veiklą. Aukščiau minėtos “komandiruotės” dažniausiai reikšdavo baudžiamąsias akcijas, civilių gyventojų (dažniausia žydų) ir karo belaisvių žudynes. Yra žinomos šios 2-ojo bataliono kartu su vokiečių gestapininkais ir baltarusių policininkais įvykdytos žudynės.

1941 m. spalio 8 d. 2-ojo bataliono kareiviai Minsko srities Dukoros miestelyje sušaudė 617 žydų.

1941 m. spalio 10–11 dienomis Minsko srities Rudensko miestelyje bataliono kareiviai sušaudė 188 civilius asmenis.

1941 m. spalio 14 d. Minsko srities Smylovičių miestelyje batalionas sušaudė 1300 civilius asmenis (dauguma aukų žydai).

1941 m. spalio 15–16 ir 18 dienomis Minske sušaudė 1775 žydus ir komunistus. Žudynėms paprastai vadovaudavo vokiečių karininkai, o šaudydavo 2-ojo bataliono policininkai. Absoliuti aukų dauguma buvo žydai, be to, buvo šaudomi komunistai, sovietų valdžios aktyvistai, partizanai bei jų rėmėjai ir sovietų karo belaisviai.

1941 m. spalio 21 d. Minsko srities Kaidanovo mieste bataliono 1-osios kuopos (vadas ltn. Z. Kemzūra) kareiviai sušaudė apie 1000 žydų ir komunistų.

1941 m. spalio 28–29 dienomis Slucke batalionas nužudė apie 5000 žydų⁴². Šiomis žudynėmis pasibaisėjo net Slucko apygardos komisaras Hinrichas Carlas. Savo 1941 m. spalio 30 d. rašte vokiečių generaliniam komisarui Minske jis rašė: “[...] Spalio 27 d., apie 8 val. ryto, iš Kauno (Lietuva) atvyko 11-to policijos bataliono vyresnysis leitenantas, kuris prisistatė kaip saugumo policijos bataliono vado adjutantas. Vyresnysis leitenantas pareiškė, kad policijos batalionas gavęs užduotį čia, Slucko mieste, per dvi dienas likviduoti visus žydus. Atvyksta bataliono vadas su batalionu iš 4 kuopų, iš kurių 2 kuopos lietuvių. [...]

Kai dėl akcijos vykdymo būdų, tai, labai apgailestaudamas, turiu pripažinti, kad jie buvo beveik tolygūs sadizmui. Akcijos metu pats miestas atrodė siaubingai. Neapsakomai žiauriai vokiečių policijos pareigūnai, o ypač lietuvių partizanai, iš namų varė žydus, jų tarpe ir baltarusius, ir grūdo į vieną vietą. Visur mieste poškėjo šūviai, o kai kuriose gatvėse atsirado ištisos sušaudytų žydų lavonų krūvos.

Baltarusiams tik per didžiausią vargą pavykdavo ištrūkti iš apsupimo. [...] Prašau išpildyti tik vieną mano pageidavimą: ateityje būtinai apsaugokite mane nuo šio policijos bataliono!”⁴³

Tačiau žudynės tęsėsi toliau. 1941 m. lapkričio 9–10 dienomis Borisove 2-asis batalionas sušaudė 8 tūkstančius civilių žmonių (dauguma žydai).

1941 m. lapkričio 13 d. Minsko srities Klecko mieste 2-asis batalionas sušaudė apie 3000 žydų.

Yra žinių, jog 1941 m. rudenį 2-asis batalionas Baltarusijoje kartu su vokiečiais sušaudė apie 46 tūkstančius žmonių (tarp jų apie 9000 sovietų karo belaisvių) ir pakorė 12 sovietinio pogrindžio dalyvių⁴⁴. Absoliuti aukų dauguma buvo žydai.

Vėliau (1942–1944 metais) batalionas masinėse žudynėse nedalyvavo ir buvo naudojamas kovai su sovietų partizanais ir karinių objektų apsaugai. 1944 m. vasarą 2-asis batalionas atsitraukė į Lietuvą ir Tauragėje buvo vokiečių nuginkluotas ir išformuotas⁴⁵.

3(11) lietuvių policijos batalionas

3-iasis lietuvių policijos batalionas pradėtas formuoti Kaune 1941 m. rugpjūčio 15 d. Tą dieną naujai formuojamo pagalbinės policijos tarnybos bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Antanas Švilpa⁴⁶. Bataliono vado pavaduotoju buvo paskirtas kpt. Pranas Šopaga, adjutantu j. ltn. Eduardas Čižinauskas, 1-osios kuopos vadu kpt. Andrius Juškevičius, 2-osios kuopos vadu ltn. Justinas Pakalniškis⁴⁷. Iki 1941 m. rugsėjo mėnesio pradžios 3-iasis batalionas iš esmės buvo suformuotas. Batalioną sudarė trys kuopos (3-iosios kuopos vadu 1941 m. rugsėjo 1 d. buvo paskirtas ltn. Antanas Gudelis)⁴⁸.

Batalionas buvo kariškai apmokomas, saugojo karinius sandėlius, svarbesnius viešuosius pastatus Kaune ir getą. Išlikusiame slaptame įsakyme Nr. 1 3-iajam batalionui nurodyta, jog batalionas saugo amunicijos sandėlį VIII-e forte (Vilijampolėje) ir getą (32 sargybiniai). Geto sargybos paskirtis: “Neišleisti nė vieno žydo iš užtverto kvartalo”⁴⁹.

Patikimų žinių, jog 3-iasis batalionas būtų dalyvavęs žydų žudymo akcijose Kaune ir periferijoje nepavyko surasti. Kaip žinome, tokias akcijas tuo metu reguliariai vykdė 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa.

Dažniausiai sargybiniai geto apsaugai buvo skiriami iš 3-iojo bataliono trečios kuopos. Yra žinoma, jog šios kuopos kariai (vadas j. ltn. A. Gudelis) getą saugojo 1941 m. rugsėjo 7, 8, 17, 21, 23–30 dienomis⁵⁰. Šios kuopos eilinis Pranas Korsakas už geto sargybos taisyklių pažeidimą buvo nubaustas 5 paroms paprasto arešto. Bataliono vado įsakyme buvo rašoma: “3 Kp eil. Korsakas Pranas š. m. rugsėjo mėn. 24 d. būdamas sargybinio Vilijampolėje prie Ghetto vaikštinėjo su pašaliniais asmenimis susikabinęs už rankų stumdėsi, o tuo tarpu kitiems leido laisvai per tvoras prekiauti su žydais.

[...] Įpareigoju sargybų vadus ir sargybinius, pastebėtus Ghetto patvoriais slankiojančius ar prekiaujančius su žydais asmenis, sulaikyti ir pristatyti Komendantūron.

[Spėju visus Bataliono karius, kad Ghetto sargybą eitų prideramai, nes už panašius nusikaltimus [...] atiduosiu kariniam teismui”⁵¹.

3-iojo bataliono vado 1941 m. lapkričio 29 d. įsakyme tarp kitų bataliono sargybų yra nurodyti sovietų karo belaisviai ir Vytauto prospekte artelėje “Gamyba” dirbantys geto žydai (juos saugojo keturi kareiviai)⁵².

1942 m. vasario mėnesį 3-iasis batalionas buvo pavadintas 11-uoju batalionu. 1942 m. balandžio 28 d. 11-asis batalionas (vadas maj. Juozas Gruodis) sudėtyje 15 karininkų, 99 puskarininkiai ir 326 kareiviai išvyko į Ukrainą. Iš pradžių batalionas traukiniu atvyko į Žitomirą, o paskui persikėlė į Korostenį (Žitomiro sritis). Čia batalionas buvo suskirstytas į grupes po keliasdešimt kareivių ir saugojo geležinkelius bei kitus karinės reikšmės objektus nuo partizanų užpuolimų. 1-oji bataliono kuopa buvo išsiųsta į Olevską, 2-oji į Ovručą, 3-ioji į Jelsko (Baltarusijoje) miestus. Bataliono štabas liko Korostenio mieste. 1943 m. vasarą visas batalionas išvyko į Krivoj Rogą, dar po kelių mėnesių į Kirovogradą⁵³.

1942 m. gegužės 21 d. 11-ojo bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Jonas Jackūnas⁵⁴. Batalionui jis vadovavo iki 1942 m. lapkričio mėnesio. J. Jackūną bataliono vado pareigose pakeitė vyr. ltn. Albinas Lastas–Laustauskas. Yra žinoma, jog vėliau batalionui vadovavo kpt. Jonas Butėnas (iki 1943 m. spalio mėnesio)⁵⁵. Vėlesni 11-ojo bataliono vadai nėra žinomi.

1943 m. balandžio mėnesį 11-asis batalionas kartu su lietuvių policijos 12-uoju batalionu ir vokiečių daliniais dalyvavo stambioje antipartizaninėje operacijoje Pinsko pelkių rajone⁵⁶.

1943 m. birželio mėnesį 11-asis batalionas kartu su dviem vokiečių batalionais ir vienu latvių batalionu dalyvavo operacijoje prieš Ukrainos sukilėlių armijos (UPA) partizanus Rovno–Kostopolio rajonuose. Prie Bialy miestelio jungtinės vokiečių–lietuvių–latvių pajėgos sumušė ukrainiečių partizanų brigadą. Kautynių metu lietuvių batalionas nukovė apie 25 partizanus ir paėmė į nelaisvę apie 120 partizanų. Apie 30 sužeistų belaisvių buvo nušauti vietoje, likusieji 90 buvo išsiųsti į belaisvių stovyklas⁵⁷. Ukrainoje ir Baltarusijoje 11-asis batalionas dažnai susidurdavo su sovietiniais partizanais ir vykdė baudžiamąsias operacijas prieš partizanus remiančius kaimus. Kautynių su partizanais metu batalionas patyrė nemažus nuostolius. Kita vertus, 11-asis batalionas sušaudė ir suėmė kelis šimtus partizanų ir jų rėmėjų⁵⁸. Žydų žudynėse 11-asis batalionas 1942–1944 metais nedalyvavo. 1944 m. vasarą 11-asis batalionas iš Ukrainos sugrįžo į Kauną ir vėliau buvo išformuotas (yra žinių, jog buvo reorganizuotas į 258-ąjį batalioną).

4(7)-asis policijos batalionas

4-asis lietuvių policijos batalionas pradėtas formuoti Kaune 1941 m. rugpjūčio 25 d. Bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Viktoras Klimavičius, bataliono vado pavaduotoju kpt. Juozas Butėnas, bataliono ūkio viršininku kpt. Alfonsas Petrulis, 1-osios kuopos vadu Juozas Čerka, 2-osios kuopos vadu ltn. Jurgis Skaržinskas, 3-iosios kuopos vadu ltn. Aleksas Grinius (1941 m. rugsėjo 1 d. A. Grinius buvo paskirtas bataliono žinių karininku, o 3-iosios kuopos vadu buvo paskirtas kpt. Stasys Vasiūnas)⁵⁹. Iki

1941 m. rugsėjo mėnesio vidurio batalionas buvo iš esmės suformuotas. Tuo metu jį sudarė trys kuopos ir ūkio būrys⁶⁰. Kaune batalionas dislokavosi Šančių kareivinėse, saugojo karinius sandėlius bei tiltus, buvo kariškai apmokomas⁶¹. 1942 m. vasario 1 d. 4-asis batalionas buvo pavadintas 7-uoju batalionu⁶². 1942 m. balandžio 1 d. 7-asis batalionas išvyko į Ukrainą⁶³. Tuo metu batalioną sudarė keturios kuopos. Batalionas atvyko į Vinicos sritį. Bataliono kuopos buvo išskirstytos nedidelėmis grupelėmis po 10–15 kareivių ir saugojo sovietų karo belaisvius, dirbančius prie strateginės autostrados (Durchgangsstrasse IV). Bataliono štabas dislokavosi Vinicoje, 4-oji kuopa bazavosi Gaisino mieste (Vinicos sritis)⁶⁴. Yra žinoma, jog 7-ojo bataliono 4-osios kuopos (vadas kpt. Vaitiekus Steponkus) 1-asis būrys 1942 m. Vinicos srityje kelis kartus dalyvavo žydų žudynėse. Apytikriais duomenimis šios kuopos kareiviai kartu su vokiečiais ir ukrainiečių policininkais sušaudė apie 300 žydų vyrų, moterų ir vaikų.

Pirmą kartą žydai buvo žudomi 1942 m. rugpjūčio pabaigoje apie 30 km už Gaisino miesto Vinicos kryptimi. Žudynių išvakarėse 4-osios kuopos vadas kpt. V. Steponkus gavo vokiečių užduotį atrinkti 20–25 savo kuopos kareivius specialiai užduočiai. Kitą dieną grupė 4-osios kuopos 1-ojo būrio kareivių vokiečių atsiųstu sunkvežimiu išvažiavo iš Gaisino. Sunkvežimis nuvažiavo už Gaisino apie 30 km ir pasuko į šalutinį kelią. Žudynių vietoje jau laukė grupė vokiečių kareivių ir SS karininkų. Egzekucijai vadovavo SS karininkas Krištofejevas (kitur rašoma Krištofelis). Jis atrinko grupę lietuvių kareivių tiesioginiam žydų šaudymui. Kiti lietuvių kareiviai ir karininkai (tarp jų ir V. Steponkus) turėjo saugoti žudynių vietą. Į žudynių vietą atvažiavo trys sunkvežimiai, prikimšti žydų vyrų, moterų ir vaikų (apie 120 žmonių). Pasmerktieji buvo išlaipinami iš sunkvežimių, vedami prie duobių ir šaudomi. Žudynės truko apie valandą laiko. Po žudynių 4-osios kuopos 1-ojo būrio kareiviai sugrįžo į Gaisiną⁶⁵.

Antras žydų šaudymas, kuriame dalyvavo 4-osios kuopos 1-ojo būrio kareiviai įvyko 1942 m. rugsėjo mėnesio pradžioje apie 2 km nuo Nemirovo miesto (apie 30–40 km nuo Gaisino). Žudynėms vėl vadovavo minėtasis SS kapitonas Krištofejevas. Žudynėse dalyvavo keliolika 4-osios kuopos kareivių ir karininkų (tarp jų kuopos vadas kpt. V. Steponkus ir 1-ojo būrio vadas lt. J. Damušis). Šį kartą buvo nužudytas panašus kiekis žydų, kaip ir pirmąjį kartą (apie 120).

1942 m. rugsėjo viduryje 4-osios kuopos pirmasis būrys dar kartą dalyvavo žydų žudynėse, tačiau šios egzekucijos aplinkybės nėra žinomos. Kuopos vadas kpt. V. Steponkus trečiojoje akcijoje nedalyvavo⁶⁶.

1950 m. balandžio 1 d. Ukrainos SSR MGB Gaisino rajono skyriaus rašte nurodyta, jog 1942 m. rudenį buvo sušaudyti Gaisino rajono Michailovki kaime esančios stovyklos kaliniai žydai. Iš viso buvo sušaudyta apie 400–450 žmonių. Žudynėse dalyvavo ir lietuvių baudžiamojo būrio kareiviai⁶⁷. Daugiau faktų apie 7-ojo bataliono kareivių dalyvavimą žydų žudynėse Ukrainoje nėra žinoma.

Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. lapkričio 30 d. įsakymu nauju 7-ojo bataliono vadu buvo paskirtas to paties bataliono trečios kuopos vadas kpt. Jonas Semaška. Buvęs bataliono vadas kpt. V. Klimavičius buvo perkeltas tarnauti į 252-E batalioną⁶⁸.

1942 m. lapkričio viduryje visas batalionas susirinko Gaisino mieste ir gruodžio mėnesio pradžioje po karinio apmokymo buvo išsiųstas į frontą. 7-asis batalionas buvo dislokuotas Voronežo srities Ostrogožsko mieste. Čia batalionas pateko į Raudonosios armijos apsupimą. Vokiečių ir vengrų daliniams pralaužus apsupimo žiedą batalionui pavyko su dideliais nuostoliais (apie 50% asmeninės sudėties) atsitraukti. Po to vokiečių karinės vadovybės įsakymu batalionas atvyko į Charkovą, o iš ten traukiniu 1943 m. kovo mėnesį į Kauną⁶⁹. Čia batalionas buvo papildytas naujais kareiviais ir 1943 m. gegužės mėnesį buvo išsiųstas į Vilniaus sritį kovai su partizanais. Pakeliui į Vilniaus sritį su ginklais dezertyravo daug bataliono kareivių. Dėl to gestapas suėmė 4-osios kuopos vadą kpt. V. Steponkų ir tos pačios kuopos būrio vadą vyr. ltn. J. Kamentauską. Suimtieji buvo įkalinti Vilniaus sunkiųjų darbų (Lukiškių) kalėjime⁷⁰.

Batalioną tuo metu sudarė trys kuopos. Viena bataliono kuopa (berods, 2-oji) bazavosi Kamajų valsčiuje. Šios kuopos kareiviai dažnai susidurdavo su sovietų partizanais. Apytikriai 1943 m. birželio mėnesį vieno tokio susidūrimo metu žuvo penki šios kuopos kareiviai. 1943 m. liepos mėnesį šios kuopos kareiviai sulaukė du sovietinius partizanus ir perdavė juos vokiečiams⁷¹. 1943 m. antroje pusėje viena 7-ojo bataliono kuopa saugojo rusų karo pabėgėlių stovyklą Alytuje. Čia buvo laikomi iš Smolensko, Vitebsko, Oriolo ir kitų Rusijos bei Baltarusijos sričių pasitraukę civiliai gyventojai. Iš Alytaus stovyklos jie buvo gabenami darbams į Vokietiją⁷².

Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje įsakymu (1943 m. gruodžio 27 d.) batalionas privalėjo būti išformuotas iki 1944 m. sausio 22 dienos. Įsakyme buvo nurodyta, jog bataliono asmeninė sudėtis taip smarkiai sumažėjo, kad taktinis bataliono panaudojimas yra negalimas. Tuo metu 7-ajame batalione buvo belikę 12 karininkų, 116 puskarininkų ir 208 kareiviai (iš viso 336 žmonės). Bataliono štabas ir 1-oji kuopa dislokavosi Alytuje. Bataliono karininkai ir kareiviai buvo perkelti į kitus lietuvių policijos batalionus: kpt. Antanas Ruzgys į 253-įjį batalioną, kpt. V. Steponkus ir vyr. ltn. Juozas Kamentavičius į 1-ąjį, ltn. Šimkus į 257-ąjį batalionus. Iš viso į 257-ąjį batalioną buvo perkelti 6 karininkai, 70 puskarininkų ir 115 kareivių; į 2-ąjį batalioną – 2 karininkai, 33 puskarininkai ir 72 kareiviai; į 9-ąjį batalioną – 1 karininkas, 13 puskarininkų ir 21 kareivis; į 1-ą batalioną – 2 karininkai ir į 253-įjį batalioną – 1 karininkas (kpt. A. Ruzgys). 7-ojo bataliono vokiečių ryšių karininkas kpt. Reininghaus buvo perkeltas į 257-ąjį lietuvių policijos batalioną⁷³. Tokiu būdu lietuvių policijos 7-asis batalionas nustojo egzistuoti.

Lietuvių policijos 1-asis (Vilniaus) batalionas

1-asis policijos batalionas Vilniuje buvo suformuotas iš prieš tai buvusios Saugos tarnybos. Pastarosios tarnybos referentas gen. št. plk. ltn. Jonas Juknevičius 1941 m. rugpjūčio 1 d. buvo paskirtas 1-ojo bataliono vadu⁷⁴. Daugumą bataliono karių sudarė buvę Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso kareiviai ir karininkai, kurie karo pradžioje pasidavė vokiečiams į nelaisvę arba

dezertyravo iš sovietų kariuomenės dalinių. 1941 m. rugpjūčio 16 d. 1-ojo bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Petras Nazaras⁷⁵

1941 m. pabaigoje bataliono štabas ir trečia bei ketvirta kuopos bazavosi Vilniuje Didžiosios gatvėje Nr. 23, o bataliono pirmoji kuopa ir ūkio būrys Rasų gatvėje Nr. 2 (buvusio Viziečių vienuolyno patalpose)⁷⁶. 1941 m. bataliono kuopos saugojo tiltus ir karinius sandėlius bei karo belaisvių stovyklas Vilniaus mieste. Yra žinoma, jog bataliono 1-oji kuopa 1941 m. rugsėjo mėnesį dalyvavo žydų šeimų perkėlimo iš savo butų į Vilniaus getą. Tokią pat akciją ši kuopa vykdė ir Trakuose⁷⁷.

1941 m. spalio pabaigoje 1-ajame batalione tarnavo 10 karininkų ir 334 kareiviai⁷⁸. 1942 m. 1-ąją batalioną sudarė štabas ir trys kuopos. Tuo metu batalione tarnavo 17 karininkų, 29 vyresnieji viršilos, 27 viršilos, 59 puskarininkiai ir 282 grandiniai bei eiliniai (iš viso 414 karių)⁷⁹.

Nuo 1942 m. rudens iki 1944 m. vasaros batalionui vadovavo kpt. Juozas Truškauskas. 1-asis batalionas unikalus tuo, kad jo štabas visą nacių okupacijos laikotarpį dislokavosi Vilniuje.

1943 m. pavasarį ir vasarą 1-ojo bataliono kareiviai dalyvavo Vilniaus geto ir Rytų Lietuvos žydų darbo stovyklų kalinių žudynėse. 1943 m. kovo mėnesį Vilniaus apygardos komisaro Horsto Wulffo nurodymu dalis žydų iš Švenčionių, Ašmenos ir kitų Rytų Lietuvos miestelių (apie 3 tūkstančiai) buvo perkelti į Vilniaus getą, o kitiems buvo pasakyta, kad jie bus perkelti į Kauno getą. 1941 m. balandžio 5 d. traukinys su Rytų Lietuvos miestelių žydais sustojo Paneriuose. Žudynių išvakarėse vienas 1-ojo bataliono būrys (muzikantų būrys arba orkestras), gavo užduotį vykti į vokiečių saugumo policijos ir SD pastatą Vilniuje (tuomet Gedimino 36). Iš ten būrys nuvažiavo į Panerių geležinkelio stotį. Vidurnaktį į stotį atvažiavo apie 50 vagonų traukinys su žydais. Bataliono kareiviai saugojo traukinį. Ryte į Panerius atvažiavo vokiečių gestapininkai ir lietuvių viešosios policijos policininkai. Žydams buvo liepta iš vagonų išlipti. 1-ojo bataliono kareivių būrys konvojavo žydus į žudynių vietą miške. Prieš sušaudymą žydai buvo išrengiami iki apatinių drabužių ir suvaromi į duobes. Vertingus žydų daiktus surinko egzekucijai vadovavęs vokiečių gestapininkas. Po to vokiečių gestapininkai ir kai kurie 1-ojo bataliono kareiviai grupėmis šaudydavo duobėse gulinčius žydus. Tokiu būdu buvo sušaudyti visi traukiniu atvežti žydai – vyrai, moterys ir vaikai. Apie vidurdienį į Panerių stotį atvartas dar vienas traukinys su žydais. Jame buvę žydai taip pat buvo sušaudyti Panerių miške. Tik nedideliame pasmerktųjų skaičiui pavyko iš žudynių vietos pabėgti ir išsigelbėti. Manoma, kad 1943 m. balandžio 5 d. Paneriuose iš viso buvo sušaudyta apie 5 tūkstančiai žydų⁸⁰.

1943 m. pavasarį ir vasarą dalis 1-ojo bataliono kareivių saugojo Vilniaus geto darbo stovyklas Riešėje, Kenoje ir Bezdonyse. Šios stovyklos buvo įsteigtos dar 1941 metais. Jose laikomi žydai kasė durpes. Šiose stovyklose dirbo po kelis šimtus žydų. Bezdonių stovykloje (apie 21 km nuo Vilniaus) 1943 m. gegužės mėnesį dirbo apie 330 žydų. 1943 m. gegužės mėnesį Bezdonių stovyklos komendantu buvo paskirtas 1-ojo bataliono puskarininkis Borisas Baltutis. 1941 m. liepos 9 d. į stovyklą atvažiavo Vilniaus gestapo SS oberšarfiureris Bruno Kitelis su keliais gestapininkais. Jų atvykimo tikslas buvo Bezdonių

stovyklos žydų likvidavimas. Žydai buvo išvesti iš barakų ir išrikiuoti dviem eilėmis bei pradėti tikrinti pagal sąrašą. Po to šaukė po dešimt žmonių ir vedė prie duobės šaudyti. Kiti kaliniai metėsi į baraką ir atsiskė iš jo išeiti. Tada gestapininkai pradėjo į baraką šaudyti iš kulkosvaidžio ir įmetė į vidų kelias granatas. Barakas užsidegė. Bėgantys iš barako žydai buvo nušauti, likusieji sudegė gyvi. Iš viso buvo nužudyta apie 250–300 žmonių. Dalis kalinių išsigelbėjo, kadangi žudynių metu nebuvo stovykloje⁸¹.

Kenos darbo stovykloje (25 km nuo Vilniaus) 1943 m. gegužės mėnesį dirbo apie 320 žydų. Jie kasė durpes Margių durpyne. Stovyklos komendantu 1943 m. gegužės mėnesį buvo paskirtas 1-ojo bataliono puskarininkis Juozas Mačys. Stovyklą saugojo dar 4 1-ojo bataliono kareiviai. 1943 m. liepos 8 d. į stovyklą atvyko minėtasis B. Kitelis ir dar vienas gestapininkas (pavardė nežinoma). B. Kitelis pareiškė stovyklos komendantui J. Mačiui, jog žydai būsią sunaikinti. Žydai buvo suvaryti į vieną baraką. Prieš sušaudymą B. Kitelis iš žydų surinko įvairias vertybes ir pinigus. Po to atvyko policininkų būrys, kuris apsupo visą stovyklą. Žydai grupelėmis buvo vedami prie duobių ir šaudomi. Iš pradžių buvo sušaudyti vyrai, po to moterys ir vaikai. Šaudė vokiečių gestapininkai ir policininkai (tikėtina, jog Vilniaus ypatingojo būrio nariai). 1-ojo bataliono kareiviai lydėjo pasmerktuosius į žudynių vietą. Iš viso buvo nužudyta apie 240–300 žydų⁸².

Riešės darbo stovykloje 1943 m. gegužės mėnesį dirbo 197 žydai. Stovyklos komendantu 1943 m. balandžio mėnesį buvo paskirtas 1-ojo bataliono puskarininkis Jonas Narkevičius. Stovyklą saugojo šeši bataliono kareiviai. Sužinoję apie Kenos ir Bezdonių stovyklų likvidavimą Riešės stovyklos darbininkai pradėjo iš stovyklos bėgti. Dalis bėglių atvyko į Vilniaus getą. Nesusitvarkydamas su tokia padėtimi, J. Narkevičius paprašė atsiųsti pagalbą iš Vilniaus stovyklos apsaugai ir bėglių gaudynėms. Likusieji Riešės stovykloje žydai 1943 m. liepos pabaigoje–rugsjūčio pradžioje buvo išvežti į Vilniaus getą⁸³.

Žinių apie 1-ojo bataliono dalyvavimą žydų žudymo ir saugojimo akcijose vėlesniu laikotarpiu (1943 m. pabaigoje–1944 m.) nepavyko surasti. 1944 m. vasarą 1-asis batalionas nustojo egzistavęs.

Lietuvių policijos 2-asis (Vilniaus) batalionas

2-asis policijos batalionas Vilniuje buvo suformuotas iš tvarkos tarnybos, kuriai vadovavo plk. ltn. Petras Vertelis. Jis 1941 m. rugsjūčio 1 d. buvo paskirtas 2-ojo bataliono vadu⁸⁴ ir šias pareigas ėjo iki 1941 m. spalio pradžios. Vėliau jis buvo paskirtas 14-ojo policijos bataliono vadu Šiauliuose ir savisaugos dalių Šiaulių apygardos vadu⁸⁵. P. Vertelį bataliono vado pareigose pakeitė kpt. Aleksandras Kazakevičius. 2-asis batalionas galutinai buvo suformuotas 1941 m. spalio viduryje. Tuo metu batalione tarnavo 18 karininkų ir 450 kareivių⁸⁶. Šiuo laikotarpiu 2-asis batalionas daugiausia saugojo karinius sandėlius ir patruliavo Vilniaus mieste bei jo apylinkėse. Batalionas taip pat buvo kariškai mokomas⁸⁷. Yra žinių, jog 2-asis batalionas dalyvavo žydų perkėlime iš butų į getą (1941 m. rugsėjo pradžioje) ir suimtų žydų varyme į Lukiškių kalėjimą (1941 m. rugsjūčio pabaiga–rugsėjo pradžia). Kai kurių nuteistų bataliono karių liudijimu, 1941 m. rugsjūčio pabaigoje arba rugsėjo pradžioje bataliono 2-oji kuopa

(vadas ltn. Pranas Sakalas) iš Lukiškių kalėjimo paėmė apie 500 suimtų žydų ir konvojavo juos į Panerius. Atvartus žydus sušaudė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys.

Iš vokiečių saugumo policijos ir SD vado K. Jägerio raporto ir kitų šaltinių yra žinoma, jog masinės žydų žudynės Paneriuose vyko 1941 m. rugsėjo 2 d. Tą dieną suimtieji žydai iš Lukiškių kolonomis buvo vedami į Panerius ir šaudomi. Šaudė apie 80 policininkų, o žudynių vietą saugojo apie 100. Mieste buvo išklajuoti Vilniaus miesto komisaro Hanso Hingsto skelbimai, jog žydai esą rugpjūčio 31 d. šaudė į vokiečių kareivius ir už tai yra nubausti. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. rugsėjo 2 d. Vilniuje buvo sušaudyta 3700 žydų (864 vyrai, 2019 moterų ir 817 vaikų)⁸⁸.

Kai kurie nuteisti bataliono kariai liudijo, kad maždaug 1941 m. rugsėjo pabaigoje 2-ojo bataliono kariai konvojavo dviejų tūkstančių žydų koloną į Panerius ir šaudymo metu saugojo žudynių vietą. Žydus šaudė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys⁸⁹.

Pagal K. Jägerio raportą 1941 m. spalio 4 d. Vilniuje buvo sušaudyta 1983 žydai (432 vyrai, 1115 moterų ir 436 vaikai)⁹⁰. Turimais duomenimis, kitose masinėse žydų naikinimo akcijose 2-asis batalionas nedalyvavo.

1941 m. lapkričio 11 d. 2-asis batalionas traukiniu išvyko į Liubliną. Tuomet batalioną sudarė štabas ir trys kuopos. Batalionas gavo užduotį saugoti prie Liublino esančią koncentracijos stovyklą⁹¹. Bataliono kareiviai nuo 1942 m. vasario mėnesio buvo paskirti tarnauti lagerio išorinėje apsaugoje. Konclagerio viduje kalinius saugojo specialus vokiečių SS būrys (SS – Totenkopf Sturmabteilung). Lietuvių policininkai patruliuodavo tarp sargybos bokštelių išorinėje spygliuotos vielos pusėje. Be to, jie konvojuodavo iš geležinkelio stoties kalinių transportus į konclagerį, vedavo kalinius į darbus už lagerio ribų ir saugodavo juos darbo metu⁹². Konclagerio kalinių žudymo akcijose 2-ojo bataliono kareiviai nedalyvavo. Egzekucijas vykdė specialūs vokiečių SS būriai. 1942 m. lapkričio mėnesį 2-asis batalionas iš Liublino buvo atšauktas ir 1942 m. gruodžio 7 d. sugrįžo į Kauną⁹³. 2-ąjį batalioną Liubline pakeitė 252-asis lietuvių policijos batalionas.

1943–1944 m. 2-asis batalionas buvo naudojamas karinės reikšmės objektų saugojimui ir kovai su sovietų partizanais Rytų Lietuvoje, Baltarusijoje (Svyrių apskrityje) ir Rusijoje (Pskovo srityje). 1944 m. liepos mėnesį batalionas sugrįžo į Kauną ir traukėsi link Vokietijos sienos. Marijampolės apskrityje batalionas pateko į sovietų artilerijos ir tankų kryžminę ugnį. Daug bataliono karių žuvo, kiti išsibėgiojo, tretį pasitraukė į Vokietiją ir buvo paskirstyti po įvairius vokiečių karinius dalinius⁹⁴.

Vilniaus 3-iasis lietuvių policijos batalionas

3-iasis lietuvių savisaugos batalionas Vilniuje pradėtas formuoti 1941 m. rugpjūčio 1 d. ligi tol veikusios Darbo tarnybos pagrindu. Pirmuoju 3-iojo bataliono vadu tapo buvęs Darbo tarnybos referentas inžinerijos plk. ltn. Juozas Vitkus. 1941 m. rugsėjo 5 d. nauju bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Pranas Ambraziūnas⁹⁵. Bataliono štabas 1941 m. spalio mėnesį buvo įsikūręs Vilniuje Trakų 14⁹⁶.

Vokiečių tvarkos policijos vado Vilniuje maj. M. Stötzelio 1941 m. spalio 24 d. rašte pažymėta, jog 3-iajam batalionui vadovauja policijos vyr. ltn. (Oberleutnant der Schutzpolizei) Mülleris. Batalionas yra kariškai apmokomas ir ruošiasi išvykti iš Vilniaus. 3-iajame batalione tuomet tarnavo 24 karininkai ir 607 eiliniai. Batalionas buvo suskirstytas į keturias kuopas. Pagal kiekybinę sudėtį jis buvo didžiausias tarp Vilniuje suformuotų penkerių policijos batalionų. Tame pačiame maj. M. Stötzelio rašte pažymėta, jog Vilniuje esantys batalionai yra panaudojami vos ne kasdien vykstančioms “ypatingoms akcijoms” (t. y. žydų žudynėms)⁹⁷. Kai kurių buvusių 3-iojo bataliono kareivių parodymai sovietų saugumui patvirtina bataliono dalyvavimą žydų naikinimo akcijose. Iki 3-iojo bataliono išvykimo į Minską (1941 m. lapkričio 12 d.) jo kareiviai ne tik saugojo karinės reikšmės objektus mieste ir Vilniaus getą, bet ir du kartus konvojavo žydų kolonas iš geto į žudynių vietą Paneriuose. Abu kartus į Panerius buvo varoma po 500–600 žydų vyrų, moterų ir vaikų. Pirmą kartą buvo konvojuojama 1941 m. rugsėjo–spalio mėnesių sandūroje, o antrą kartą spalio pradžioje. Kaip žinoma, tuo metu masines žudynes Paneriuose vykdė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys. Tačiau galimas dalykas, jog itin didelių akcijų metu šaudydavo ne tik ypatingasis būrys, kuriame tarnavo apie 40 vyrų, bet ir žydus konvojavusių batalionų kareiviai. Po žudynių ypatingojo būrio nariai ir batalionų kareiviai pasiimdavo sau geresnius nužudytųjų drabužius ir avalynę⁹⁸. Kito to paties bataliono kareivio liudijimu, 1941 m. rugsėjo mėnesį viena bataliono kuopa du kartus iš Lukiškių kalėjimo į Panerius konvojavo keliatūkstantines žydų kolonas. Ši kuopa ne tik konvojavo pasmerktuosius į žudynių vietą, bet ir patys šaudė į duobes suvarytus žydus⁹⁹.

Pagal SS štandartenfiuriero K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. raportą rugsėjo mėnesį Vilniuje įvyko dvi masinės žydų žudynių akcijos. 1941 m. rugsėjo 2 d. buvo sušaudyti 3700 žydų, o rugsėjo 12 d. 3334 žydai. 1941 m. spalio 4 d. Paneriuose nužudyta 1983 žydai¹⁰⁰.

1941 m. lapkričio 12 d. 3-iasis batalionas (25 karininkai, 5 viršilos, 20 puskarininkių, 55 jaun. puskarininkiai, 23 grandiniai ir 451 eilinis) išvyko tarnybai į Minską. Vilniuje pasilikę 3-iojo bataliono kariškiai (iš viso 55) buvo perkelti tarnauti į Vilniaus apygardos 1-ąjį lietuvių policijos batalioną¹⁰¹.

Baltarusijoje 3-iasis batalionas išbuvo iki 1944 m. vasaros vidurio ir aktyviai dalyvavo kovose su sovietų partizanais bei jų rėmėjais. Žydų žudynėse Baltarusijoje turimomis žiniomis 3-iasis batalionas nedalyvavo. Bataliono štabas dažniausiai dislokavosi Minske, tačiau atskiros bataliono kuopos dalyvavo kovinėse operacijose prieš partizanus ir saugojo karinius objektus Molodečne, Voločine, Vileikoje, Starobine, Lydoje, Kopylyje ir kituose Baltarusijos miestuose. 1944 m. liepos mėnesį 3-iasis batalionas per Kauną ir Jurbarką pasitraukė į Vokietiją ir ten buvo išformuotas¹⁰².

Lietuvių policijos 10-asis (Panevėžio) batalionas

10-asis policijos batalionas buvo formuojamas Panevėžyje 1941 m. rugpjūčio mėnesį. Didelę dalį bataliono savanorių sudarė buvę 1941 m. birželio sukilimo dalyviai ir vadinamieji partizanai. Bataliono štabas iš pradžių bazavosi Panevėžyje Vasario 16-osios gatvėje, o 1941 m. rugsėjo pabaigoje persikėlė į

buvusias artilerijos kareivines Skaistakalnyje (Panevėžio priemiestis). Bataliono kareiviai saugojo karinius sandėlius, geležinkelius, sovietų karo belaisvius, buvo kariškai apmokomas. Batalioną sudarė trys kuopos po 80–90 žmonių. Iš viso batalione 1941 m. tarnavo apie 280–300 policininkų¹⁰³. 1941 m. spalio 1 d. įsteigus Lietuvių savisaugos dalių štabą ir keturias apygardas, Panevėžio apygardos vadu buvo paskirtas plk. Petras Genys (štabo viršininku mjr. Ernestas Bliudnikas)¹⁰⁴. Yra žinoma, jog iki 1942 m. rugsėjo 8 d. bataliono vadu buvo maj. E. Bliudnikas, o po to jo pareigas perėmė plk. P. Genys¹⁰⁵. Pastarasis 10-ojo bataliono vadu buvo iki 1942 m. lapkričio 30 dienos¹⁰⁶. 1942 m. rugpjūčio 26 d. 10-ajame batalione tarnavo 21 karininkas, 135 puskarininkiai ir 204 eiliniai¹⁰⁷.

Yra žinoma, jog 1941 m. rugpjūčio mėnesį 10-ojo bataliono kareiviai varė žydus į getą bei saugojo Panevėžio getą. Tą patį mėnesį bataliono kareiviai kelis kartus konvojavo žydus ir sovietinius aktyvistus į žudynių vietą Žaliosios miške¹⁰⁸. Kai kurie bataliono kareiviai dalyvaudavo masinėse žydu žudynėse.

Yra žinoma, jog masinės Panevėžio žydu žudynės 1941 m. rugpjūčio mėnesį buvo vykdomos tris kartus – rugpjūčio 4-ą, 11-ą ir 23-ią dienomis. Buvusio Panevėžio kalėjimo prižiūrėtojo M. Bikėno liudijimu 1941 m. rugpjūčio pradžioje į Panevėžio kalėjimą atvyko keli vokiečių karininkai ir grupė savisaugos dalinio kareivių. Jų įsakymu į sunkvežimius buvo susodinta ne mažiau 200–300 kalinių (daugiausia jaunų žydu vyrų) ir nuvežta į Žaliosios girią (apie 13 km į šiaurės rytus nuo Panevėžio, prie Panevėžio–Vabalninko kelio). Žudynių vietą saugojo policijos bataliono kareiviai. Tiesiogiai žydus šaudė vokiečių karininkai ir kareiviai. 1941 m. rugpjūčio 4 d. buvo sušaudyta 362 žydai, 41 žydė, 5 rusai komunistai ir 14 lietuvių komunistų¹⁰⁹.

1941 m. rugpjūčio 11 d. buvo sušaudyta 450 žydu vyrų, 48 žydės, 1 lietuvis komunistas ir 1 rusas komunistas¹¹⁰.

Didžiausios Panevėžio žydu žudynės buvo įvykdytos 1941 m. rugpjūčio 23 dieną. Žudynės vyko Pajuostės miške (apie 8 km į rytus nuo Panevėžio, netoli Pajuostės kaimo). Miške buvo iškasti du ilgi grioviai (apie 40 m). Prieš žudynes vokiečių SS oberšturmfiureris (tokį laipsnį turėjo liūdnei pagarsėjęs J. Hamannas – past. A. B.) pasakė kalbą, pabrėždamas, jog fiurerio įsakymu visi žydai turi būti sunaikinti. Žydai grupėmis vedami iš Pajuostės kareivių prie griovių ir šaudomi. Žydus konvojavo 10-ojo bataliono kareiviai. Dalis lietuvių savisaugininkų esesininkų buvo atrinkti šaudymui ir vykdė egzekuciją. Žydus šaudė ir vokiečių kareiviai. Sušaudžius vieną grupę žydu, juos apkasdavo rusų karo belaisviai, po to į griovius vėl buvo suvaroma kita žydu grupė ir tokiu pat būdu sušaudoma. Žudynės truko visą dieną. Tuomet buvo sušaudyta 7523 žydai (1312 vyrų, 4602 moterys ir 1609 vaikai)¹¹¹.

Vėlesnėse žydu žudymo akcijose 10-asis batalionas nedalyvavo.

Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. sausio 21 d. įsakymu 10-asis batalionas buvo išformuotas. Panevėžio bataliono karininkai buvo paskirti tarnauti į 14-ąjį (Šiaulių) batalioną¹¹².

14-asis lietuvių policijos batalionas (Šiaulių)

14-asis lietuvių policijos (savisaugos) batalionas Šiauliuose pradėtas formuoti 1941 m. rugpjūčio mėnesį. 1941 m. rudenį batalioną sudarė štabas ir trys kuopos. Bataliono štabo būstinė buvo Šiauliuose Vilniaus gatvėje. Pirmoji bataliono kuopa dislokavosi Šiauliuose, antroji – Telšiuose ir trečioji Plungėje. 1941 m. spalio mėnesį lietuvių savisaugos dalių Šiaulių apygardos vadu ir 14-ojo bataliono vadu buvo paskirtas gen. št. plk. ltn. Petras Vertelis. 1942–1944 m. įvairiu laiku 14-ojo bataliono vado pareigas ėjo kpt. Stanislovas Lipčius, kpt. Jonas Matulis, kpt. Petras Puodžiūnas, kpt. Petras Nazaras¹¹³.

1942 m. rugpjūčio 26 d. 14-ajame batalione tarnavo 13 karininkų, 85 puskarininkiai ir 234 kareiviai¹¹⁴.

14-ojo bataliono kuopos saugojo karinius sandėlius, pramonės įmones ir geležinkelius Šiauliuose, Telšiuose ir Plungėje. Bataliono pirmoji kuopa (55 kareiviai) 1941 m. spalio 2 d. dalyvavo Žagarės geto sunaikinime. Šios kuopos kareiviai saugojo getą ir konvojavo žydus į šaudymo vietą už Žagarės į Naryškino dvaro parką.

Po žudynių bataliono kareiviai apie savaitę laiko saugojo gete paliktus nužudytųjų daiktus¹¹⁵.

Likviduojant Žagarės getą iš viso buvo sušaudyta 2236 žydai (633 vyrai, 1107 moterys ir 496 vaikai)¹¹⁶. Žydus šaudė vokiečių gestapininkai, Linkuvos pagalbinės policijos būrys (“partizanai”) ir 14-ojo bataliono kareiviai. Patikimų žinių apie 14-ojo bataliono kareivių dalyvavimą kitose žydų žudymo akcijose nepavyko surasti.

14-as batalionas buvo išformuotas 1944 m. vasarą Vokietijoje.

Išvados

Pagal santykį su holokaustu lietuvių policijos batalionus galima suskirstyti į kelias kategorijas.

1) Batalionai, kurie sistemingai ir masiškai žudė žydus. Šiai kategorijai priskirtini 1(13) ir 2(12) batalionai. Šie batalionai 1941 m. Lietuvoje ir Baltarusijoje nužudė dešimtis tūkstančių žydų.

2) Batalionai, kurių dalyvavimas holokauste buvo epizodinis ir mažiau reikšmingas (dalyvavimas vienkartinėse žydų žudymo akcijose, žudynių vietų apsauga, žydų konvojavimas į žudynių vietą, getų ir koncentracijos stovyklų apsauga). Šiai kategorijai priskirtini Kauno 3 (11), 4(7), 252-as, Vilniaus 1, 2 ir 3 batalionai, Šiaulių (14-as) ir Panevėžio (10-as) batalionai. Paminėtieji batalionai žydų žudynėse dalyvavo 1–2 kartus ir sušaudė reliatyviai nedidelį (lyginant su 1(13) ir 2(12)) žydų skaičių. 252-asis policijos batalionas 1943 m. saugojo Maidaneko koncentracijos stovyklą, bet tiesiogiai žydų žudynėse nedalyvavo, Kauno 3(11)-iasis batalionas 1941 m. saugojo Kauno getą, tačiau tiesiogiai žydų nešaudė.

3) Batalionai, kurie turimomis žiniomis holokauste nedalyvavo. Tai Kauno 5, 8 ir 9-asis batalionai, Vilniaus 4-asis, 6-asis (geležinkelių apsaugos) bei 1942–1944 metais suformuoti 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258 ir 259 batalionai. Yra neaiškumų dėl Vilniaus 15-ojo bataliono dalyvavimo žydų žudynėse Baltarusijoje 1941 m. rudenį, tačiau tiksliai atsakyti į šį klausimą kol kas negalime.

Taigi, holokauste vienokia ar kitokia forma dalyvavo 10 batalionų, nedalyvavo 14 batalionų ir vieno bataliono (15-ojo) (ne)dalyvavimas lieka neaiškus.

4) Šioje tyrimų stadijoje yra aišku, kad holokauste vienokia ar kitokia forma dalyvavo -- žudynių vietoje aukas saugojo arba jas šaudė -- 10 batalionų (iš 25), nedalyvavo 14 batalionų ir vieno bataliono (15-ojo) (ne)dalyvavimas lieka neaiškus. Šiuo metu turimais duomenimis galima tvirtinti, kad žudynėse tiesiogiai dalyvavo arba "akcijų" metu aukas saugojo apie 1000 policininkų, tarnavusių batalionuose, o jų veiksmų rezultatas Lietuvoje ir už Lietuvos ribų yra apie 78 000 (septyniasdešimt aštuoni tūkstančiai) nužudytų žydų tautybės žmonių, neskaitant kitų tautybių gyventojų bei tarybinių karo belaisvių.

5) Apžvelgiant visus 25 policijos batalionus Lietuvoje esantys archyviniai duomenys leidžia suskaičiuoti, kad per visą nacių okupacijos laikotarpį policijos batalionuose tarnavo apie 12-13 tūkstančių karių. Taigi, iš jų žydų tautos genocide dalyvavo apytikriai kas dvyliktas arba kas tryliktas karys -- 1/12 arba 1/13 dalis.

¹ J. Vicas, *SS tarnyboje: Dokumentinis leidinys apie lietuvių apsaugos dalių įvykdytus nusikaltimus*, V., 1961, 116 p.; *Masinės žudynės Lietuvoje*, V., 1965, d. 1, 347 p.

² K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996. Išsamią K. Stango knygos recenziją parašė dr. A. Anušauskas. *Žr. Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 121–128.

³ Henry L. Gaidis, *A History of the Lithuanian Military Forces in World War//1939–1945*, Chicago, 1998, p. 46.

⁴ LCVA, f. R–660, ap. 2, b. 264, l. 18.

⁵ *Ibid.*, l. 13–14.

⁶ Vilniaus miesto karo vado įsakymas, *Naujoji Lietuva*, 1941, birželio 29, Nr. 1.

⁷ LCVA, f. R–660, ap. 2, b. 264, l. 9.

⁸ Vokiečių karo lauko komendanto plk. A. Zehnpfennigo 1941 m. liepos 14 d. įsakymas, *ibid.*, b. 248, l. 8.

⁹ 1941 m. rugpjūčio 11 d. įsakymas Nr. 3 Savisaugos tarnybos dalims, *ibid.*, b. 261, l. 175.

¹⁰ Vokiečių tvarkos policijos vado Vilniuje maj. M. Stötzelio 1941 m. spalio 24 d. raštas Vilniaus miesto SS ir policijos vadui, *ibid.*, f. R–658, ap. 1, b. 1, l. 17.

¹¹ P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, V., 1998, p. 126.

¹² *Ibid.*, p. 119–120.

¹³ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje mjr. A. Engelio 1941 m. rugsėjo 15 d. įsakymas, LCVA, f. R–689, ap. 1, b. 7, l. 3.

¹⁴ J. Vicas, *SS tarnyboje*, p. 15–16; LCVA, f. R–683, ap. 1, b. 8, l. 1.

¹⁵ S. Knezys, "Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m.", *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 127.

¹⁶ Kauno karo komendanto 1941 m. birželio 28 d. įsakymas Nr. 9, LCVA, f. R–1444, ap. 2, b. 1, l. 28.

¹⁷ Kauno karo komendanto 1941 m. birželio 28 d. pranešimas, *ibid.*, l. 35.

¹⁸ S. Knezys, "Kauno karo komendantūros...", *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 128.

¹⁹ 1941 m. liepos 1 d. įsakymas Nr. 1 TDA batalionui, LCVA, f. R–1444, ap. 2, b. 1a, t. 2, l. 152.

²⁰ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 TDA batalionui, *ibid.*, ap. 2, b. 1a, l. 6–12.

²¹ Operatyvinio būrio 1b vado E. Ehrlingerio 1941 m. liepos 1 d. pranešimas, Istorinių dokumentinių kolekcijų saugojimo centras Maskvoje (toliau – IDKSC), f. 500, ap. 1, b. 756, l. 4.

²² K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996, S. 100, 101.

²³ 1941 m. liepos 6 d. pranešimas iš SSRS Nr. 14, BAP, R58/214, S. 83–84; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

²⁴ S. Knezys, "Kauno karo komendantūros...", *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 133.

²⁵ S. Knezys, "Kauno karo komendantūros...", *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 133–134.

²⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

²⁷ J. Vosylius 1961 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 29–33.

²⁸ P. Zelonkos 1968 m. lapkričio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 47588/3, t. 2, l. 224–226; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

- ²⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.
- ³⁰ *Ibid.*, p. 135; V. Barausko 1968 m. rugpjūčio 20 ir 21 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47558/3, t. 1, l. 9–23.
- ³¹ P. Matiuko 1962 m. sausio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 226–237; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.
- ³² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135; I. Vyliuš–Velavičiaus 1945 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 172–173.
- ³³ Cit. iš *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 138.
- ³⁴ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, S. 124–125.
- ³⁵ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord*, S. 154, 155.
- ³⁶ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord*, S. 155.
- ³⁷ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord*, S. 160.
- ³⁸ Vokiečių 11-ojo rezervinio policijos bataliono vado F. Lechthalerio 1941 m. rugpjūčio 7 d. raštas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 5, l. 179.
- ³⁹ 1941 m. rugpjūčio 26 d. įsakymas Nr. 1 2-ajam pagalbinės policijos tarnybos batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 113–117.
- ⁴⁰ Z. Kemzūros 1961 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 1, l. 93.
- ⁴¹ 1941 m. spalio 6 d. įsakymas Nr. 42 2-ajam pagalbinės policijos tarnybos batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 159–163.
- ⁴² 1962 m. spalio 20 d. nuosprendis A. Impulevičiaus baudžiamojoje byloje, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 9, l. 378–379.
- ⁴³ Cit. iš *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 314–317.
- ⁴⁴ 1962 m. spalio 20 d. nuosprendis A. Impulevičiaus baudžiamojoje byloje, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 9, l. 377, 379.
- ⁴⁵ J. Stanislovaičio 1948 m. gegužės 10 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, b. 41055/3, l. 96–97.
- ⁴⁶ 1941 m. rugpjūčio 15 d. įsakymas Nr. 1 III-jam P.P.T. batalionui, LCVA, f. R-1, ap. 1, b. 3, l. 29.
- ⁴⁷ 1941 m. rugpjūčio 25 d. įsakymas Nr. 2 III-jam P.P.T. batalionui, *ibid.*, l. 30.
- ⁴⁸ 1941 m. rugsėjo 1 d. įsakymas Nr. 4 III-jam P.P.T. batalionui, *ibid.*, l. 34.
- ⁴⁹ 1941 m. rugsėjo 1 d. įsakymas Nr. 1 sl. III-jam P.P.T. batalionui, *ibid.*, b. 1, l. 3.
- ⁵⁰ LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 36, 41, 45–51.
- ⁵¹ 1941 m. rugsėjo 26 d. įsakymas Nr. 19, *ibid.*, l. 49.
- ⁵² 1941 m. lapkričio 29 d. įsakymas Nr. 5 III-jam apsaugos batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 1, l. 38.
- ⁵³ K. Dédélés 1951 m. sausio 31 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 25638/3, l. 18–20.
- ⁵⁴ 1942 m. liepos 24 d. įsakymas Nr. 46 Kauno apygardos savisaugos daliniams, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 30, l. 94.
- ⁵⁵ J. Jackūno 1952 m. vasario 20 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24993/3, t. 1, l. 52.; E. Žukausko 1944 m. gruodžio 10 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 4508/3, l. 22.
- ⁵⁶ LSSR KGB 1975 m. gruodžio 18 d. pažyma apie 11-ąjį policijos batalioną, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 295, l. 148.
- ⁵⁷ E. Žukausko 1944 m. gruodžio 11 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4508/3, l. 37–38.
- ⁵⁸ LSSR KGB 1975 m. gruodžio 18 d. pažyma apie 11-ąjį policijos batalioną, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 295, l. 148–149.
- ⁵⁹ 1941 m. rugpjūčio 30 d. įsakymas Nr. 1 IV-am pagalbinės policijos tarnybos batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 2, l. 106.
- ⁶⁰ 1941 m. rugsėjo 10 d. įsakymas Nr. 4 IV-am PPT batalionui, *ibid.*, l. 111–116, 119–120.
- ⁶¹ B. Butėno 1950 m. kovo 1 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41483/3, l. 98.
- ⁶² 1942 m. vasario 1 d. įsakymas Nr. 9 Kauno apygardos savisaugos dalims, LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 101, l. 16 a. p.
- ⁶³ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1941 m. balandžio 9 d. įsakymas Nr. 5, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 19, l. 92.
- ⁶⁴ V. Steponkaus 1950 m. spalio 27 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36532/3, l. 20–22; 1942 m. rugpjūčio 26 d. žiniomis 7-ojo bataliono štabas buvo įsikūręs Litino mieste (Vinicos sritis). Tuo metu batalione tarnavo 9 karininkai, 164 puskarininkiai ir 304 kareiviai (žr. *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 324.
- ⁶⁵ V. Steponkaus 1950 m. gruodžio 6 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 60–61; A. Dagio 1950 m. spalio 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 71–72.
- ⁶⁶ V. Steponkaus 1950 m. gruodžio 6 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 61–63.
- ⁶⁷ Ukrainos SSR KGB Gaisino raj. skyriaus 1950 m. balandžio 1 d. raštas LSSR KGB Kauno miesto valdybos tardymo skyriaus viršininkui, *ibid.*, l. 203–9.
- ⁶⁸ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. lapkričio 30 d. įsakymas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 4.
- ⁶⁹ V. Steponkaus 1950 m. lapkričio 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36532/3, l. 39–40.
- ⁷⁰ V. Steponkaus 1950 m. lapkričio 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36532/3, l. 41–42.
- ⁷¹ L. Juciaus 1950 m. sausio 20 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 41483/3, l. 22–23.
- ⁷² *Ibid.*, l. 23–24.
- ⁷³ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. gruodžio 27 d. įsakymas, LCVA, f. R-717, ap. 1, b. 1, l. 254–256.
- ⁷⁴ 1941 m. rugpjūčio 11 d. įsakymas Nr. 3 Savisaugos tarnybos dalims, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 175.
- ⁷⁵ 1941 m. rugpjūčio 19 d. įsakymas Nr. 5 Savisaugos tarnybos dalims, *ibid.*, b. 226, l. 147.
- ⁷⁶ 1941 m. gruodžio 23 d. žinios apie policijos batalionų dislokaciją Vilniuje, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 2, l. 148.
- ⁷⁷ 1-ojo bataliono pirmos kuopos istorija. 1942 m. birželis, LCVA, f. R-661, ap. 1, b. 4, l. 3–4.
- ⁷⁸ Tvarkos policijos vado mjr. Stötzelio 1941 m. spalio 24 d. raštas, LCVA, f. R-658, ap. 1, b. 1, l. 17.
- ⁷⁹ 1-ojo bataliono asmeninės sudėties sąrašas, 1942 m., LCVA, f. R-661, ap. 1, b. 2, l. 1.

- ⁸⁰ J. Oželio–Kozlovskio 1944 m. gruodžio 16 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 27968/3, l. 12–18; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 172.
- ⁸¹ I. Guzenberg, *Vilniaus geto darbo stovyklos ir 1942 m. gyventojų surašymas, Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, V., 1998, t. 2, p. 12–13; J. Oželio–Kazlauskio 1944 m. gruodžio 16 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 27968/3, l. 18–20; SSRS Aukščiausiojo teismo karinės kolegijos teismo posėdžio 1945 m. sausio 27 d. protokolas, *ibid.*, l. 338.
- ⁸² I. Guzenberg, *Vilniaus geto darbo stovyklos...*, *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, t. 2, p. 14; SSRS AT karinės kolegijos teismo posėdžio 1945 m. sausio 27 d. protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 27968/3, l. 330–331.
- ⁸³ I. Guzenberg, *Vilniaus geto darbo stovyklos...*, *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, t. 2, p. 14–15; SSRS AT karinės kolegijos teismo posėdžio 1945 m. sausio 27 d. protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 27968/3, l. 339.
- ⁸⁴ Gen. št. plk. ltn. A. Špokevičiaus 1941 m. rugpjūčio 11 d. įsakymas Nr. 3 savisaugos dalims, LCVA, f. R–689, ap. 1, b. 223, l. 19.
- ⁸⁵ P. Vertelio 1945 m. kovo 23 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. P-19894, l. 41.
- ⁸⁶ Vilniaus policijos vado Stötzelio 1941 m. spalio 24 d. raštas SS ir policijos vadui Vilniuje, LCVA, f. R–658, ap. 1, b. 1, l. 17.
- ⁸⁷ A. Mėšliaus 1945 m. kovo 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 45641/3, t. 1, l. 19.
- ⁸⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137, 170; K. Sakowicz, *Dziennik pisany w Ponarach od 11 lipca 1941 r. do 6 listopada 1943 r.*, Bydgoszcz, 1999, s. 51–52; I. Koskaus 1951 m. lapkričio 27 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K–1, ap. 8, b. 137, l. 171.
- ⁸⁹ K. Kizio 1951 m. gruodžio 31 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K–1, ap. 8, b. 152, l. 43.
- ⁹⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.
- ⁹¹ LCVA, f. R–660, ap. 2, b. 261, l. 37–38; A. Mėšliaus 1945 m. kovo 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 45641/3, t. 1, l. 20.
- ⁹² A. Sinkevičiaus 1944 m. spalio 5 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 11.
- ⁹³ A. Mėšliaus 1945 m. kovo 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 24–24 a. p.; Maidaneko koncentracijos stovyklos SS apsaugos būrio vado 1943 m. vasario 20 d. raštas, Archiwum panstwowego muzeum na Majdanku, I f. 5, k. 191.
- ⁹⁴ A. Stasiukyno 1951 m. lapkričio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 24976/3, t. 1, l. 19; P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, V., 1998, p. 178–179.
- ⁹⁵ Savisaugos tarnybos dalims 1941 m. rugpjūčio 11 d. įsakymas Nr. 3, LCVA, f. R–689, ap. 1, b. 223, l. 19; Vilniaus savisaugos tarnybos dalims 1941 m. rugsėjo 8 d. įsakymas Nr. 12, *ibid.*, f. R–660, ap. 2, b. 226, l. 103–104.
- ⁹⁶ Vilniaus miesto policijos vado 1941 m. spalio 22 d. raštas, LCVA, f. R–659, ap. 1, b. 59, l. 7.
- ⁹⁷ Vokiečių tvarkos policijos vado Vilniuje maj. M. Stötzelio 1941 m. spalio 24 d. raštas Vilniaus miesto SS ir policijos vadui, LCVA, f. R–658, ap. 1, b. 1, l. 17; Savisaugos dalims 1941 m. rugsėjo 16 d. įsakymas Nr. 16, *ibid.*, f. R–660, ap. 2, b. 261, l. 94.
- ⁹⁸ K. Dreiniaus 1949 m. kovo 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 15380/3, l. 14–17.
- ⁹⁹ J. Medžiulio 1945 m. sausio 30 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 8, b. 8, l. 155–157.
- ¹⁰⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, V., 1965, d. 1, p. 136.
- ¹⁰¹ Vilniaus apygardos savisaugos dalims 1941 m. gruodžio 4 d. įsakymas Nr. 20, LCVA, f. R–660, ap. 2, b. 261, l. 19.
- ¹⁰² M. Adomaičio 1944 m. rugpjūčio 23 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 45577/3, l. 15; P. Ambraziūno 1950 m. spalio 30 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K–1, ap. 8, b. 132, l. 152–153.
- ¹⁰³ P. Krivicko 1948 m. rugpjūčio 28 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 11502/3, l. 45–46.
- ¹⁰⁴ LCVA, f. R–683, ap. 1, b. 8, l. 1.
- ¹⁰⁵ 1942 m. rugsėjo 16 d. įsakymas Nr. 52 LSD, *ibid.*, f. R–1444, ap. 1, b. 20, l. 38.
- ¹⁰⁶ 1942 m. lapkričio 27 d. įsakymas Nr. 70 LSD, *ibid.*, l. 6.
- ¹⁰⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 323.
- ¹⁰⁸ K. Kazlauskio 1946 m. kovo 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 38731/3, l. 13–14; J. Urbono 1949 m. lapkričio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 22896/3, l. 45.
- ¹⁰⁹ M. Bikėno 1968 m. liepos 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1265, l. 16–18; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.
- ¹¹⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.
- ¹¹¹ J. Dzvonkaus 1968 m. liepos 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K–1, ap. 46, b. 1265, l. 10–12; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.
- ¹¹² Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. sausio 21 d. įsakymas, LCVA, f. R–1018, ap. 1, b. 96, l. 8.
- ¹¹³ LSSR KGB 1953 m. gegužės 6 d. pažyma apie 14-ąjį policijos batalioną, LYA, f. K–1, ap. 47, b. 1268, l. 61, 141; P. Vertelio 1945 m. kovo 16 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-19894, l. 29; 1941 m. spalio 29 d. įsakymas LSD Nr. 62, LCVA, f. R–1444, ap. 1, b. 20, l. 19.
- ¹¹⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 323.
- ¹¹⁵ J. Smilgevičiaus 1947 m. balandžio 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 5950/3, l. 28–32, 129.
- ¹¹⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.